

SIBAVEYHINING ARAB TILI ILMIGA KIRIB KELISHI VA “AL-KITOB” ASARINING ARAB TILI RIVOJIDAGI O’RNI

Yodgorova Diyora Jo‘rabek qizi

Alfraganus universiteti filalogiya

(Arab tili va Ingiliz tili) fakulteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab tilshunosligining buyuk namoyandasi Sibaveyhining ilmiy faoliyati va uning mashhur asari — “Al-Kitob” ning arab tili rivojidagi o‘rni keng yoritilgan. Tadqiqotda arab tilining ilmiy tadqiqotga kirib kelishi, Basra va Kufa maktablari o‘rtasidagi ilmiy bahslar, Qur’oni Karim va hadis ilmining grammatik qoidalar shakllanishiga ta’siri tahlil qilingan. “Al-Kitob”ning fonetika, morfologiya, sintaksis va semantika bo‘yicha qoidalari arab tilining nazariy va amaliy jihatdan mukammal tizimga solinishida hal qiluvchi rol o‘ynagani ilmiy manbalar asosida ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, Sibaveyhining asari keyingi grammatiklar — Zamaxshariy, Ibn Jinniy va boshqa olimlar faoliyatiga ta’siri, arab tilining standartlashuvi va umumiy tilshunoslik nazariyalariga qo‘shgan hissasi keng qamrovda tahlil etilgan. Maqola o‘zbek va xorijiy olimlarning tadqiqotlariga tayangan holda yozilgan bo‘lib, arab tilshunosligi tarixida “Al-Kitob”ning ilmiy poydevor sifatidagi ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: baveyhi, Al-Kitob, arab tilshunosligi, Basra maktabi, nahv, sarf, fonetika, morfologiya, sintaksis, semantika.

Аннотация. В данной статье подробно освещается научная деятельность великого представителя арабского языкознания — Сибавейхи и значение его знаменитого труда «Аль-Китаб» в развитии арабского языка. В исследовании анализируется становление арабского языка как объекта научного изучения, научные дискуссии между Басрийской и Куфийской школами, а также влияние Корана и науки хадисов на формирование грамматических правил.

Показано, что фонетические, морфологические, синтаксические и семантические положения «Аль-Китаба» сыграли решающую роль в систематизации арабского языка как в теоретическом, так и в практическом плане. Кроме того, рассматривается влияние труда Сибавейхи на деятельность последующих грамматистов — Замахшари, Ибн Джинни и других учёных, его роль в стандартизации арабского языка и вклад в общую лингвистическую теорию. Статья основана на исследованиях узбекских и зарубежных учёных и раскрывает значение «Аль-Китаба» как научного фундамента в истории арабского языкознания.

Ключевые слова: Сибавейхи, Аль-Китаб, арабское языкознание, Басрийская школа, нахв, сарф, фонетика, морфология, синтаксис.

Abstract. This article highlights the scholarly contribution of Sibawayh, a prominent figure in Arabic linguistics, and the significance of his renowned work *Al-Kitab* in the development of the Arabic language. The study examines the emergence of Arabic as a subject of scientific inquiry, the intellectual debates between the Basra and Kufa schools, and the impact of the Qur'an and Hadith sciences on the formation of grammatical rules. It demonstrates that the phonetic, morphological, syntactic, and semantic principles of *Al-Kitab* played a decisive role in systematizing Arabic both theoretically and practically. Furthermore, the article explores Sibawayh's influence on later grammarians such as al-Zamakhshari, Ibn Jinni, and others, his role in the standardization of Arabic, and his contribution to general linguistic theory. Based on the works of Uzbek and international scholars, the article reveals the importance of *Al-Kitab* as a foundational source in the history of Arabic linguistics.

Keywords: Sibawayh, Al-Kitab, Arabic linguistics, Basra school, nahw, sarf, phonetics, morphology, syntax.

Kirish. Arab tili dastlab Qur'oni Karim va hadis ilmi orqali ilmiy tadqiqot obyekti sifatida shakllandi. Qur'on oyatlarining to'g'ri talaffuzi, tafsiri va sharhi uchun arab tilining grammatik qoidalarini chuqur o'rganish zarur bo'ldi. Shu

sababli VIII asrda Basra va Kufa ilmiy maktablari shakllanib, arab tilini ilmiy asosda tadqiq qilish boshlandi.

Qur'on va hadis ilmi ta'siri

Arab tilining ilmiy tadqiqotga kirib kelishida Qur'on asosiy manba bo'ldi. Qur'on oyatlaridagi i'rob, talaffuz va lug'aviy nozikliklarni to'g'ri tushunish uchun grammatik qoidalar ishlab chiqildi. Bu jarayon arab tilini faqat amaliy nutq vositasi emas, balki ilmiy tadqiqot obyekti sifatida ko'rishga olib keldi.⁹⁹

Asosiy qism. Sibaveyhi (760–796) forsiy kelib chiqishiga qaramay, Basra ilmiy muhitida shakllangan. Dastlab hadis ilmi bilan shug'ullangan, ammo arab tilining murakkab grammatik tuzilishi uni tilshunoslikka yo'naltirdi.¹⁰⁰ U Basra maktabining mashhur olimi Al-Xalil ibn Ahmad al-Farohidiydan saboq olgan. Al-Farohidiy arab tilining fonetikasi va lug'atshunosligida buyuk olim bo'lib, Sibaveyhining ilmiy qarashlariga katta ta'sir ko'rsatgan.¹⁰¹ Basra va Kufa maktablari o'rtasidagi ilmiy bahslar ham Sibaveyhining ilmiy qarashlarini shakllantirdi. Basra maktabi nazariy yondashuvni, Kufa maktabi esa amaliy nutqni asos qilib olgan. Sibaveyhi bu ikki yondashuvni birlashtirib, arab grammatikasini mukammal tizimga solgan.¹⁰²

Basra va Kufa maktablari arab tilining ilmiy tadqiqotga kirib kelishida Basra va Kufa maktablari muhim rol o'ynadi. Basra maktabi nazariy yondashuvni asos qilib oldi, tilni qat'iy qoidalarga solishga intildi. Kufa maktabi esa amaliy nutq va lahjalarga ko'proq e'tibor qaratdi. Bu ikki maktabning bahslari arab tilshunosligining ilmiy rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi.¹⁰³

Arab tilining ilmiy tizimga solinishi

Arab tilining ilmiy tadqiqotga kirib kelishi natijasida nahv (sintaksis) va sarf (morfologiya) fanlari shakllandi. Bu fanlar arab tilining grammatik tizimini ilmiy asosda tartibga solib berdi.

⁹⁹ Qodirov, P. Arab tili grammatikasi tarixi. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2005 47–49-betlar

¹⁰⁰ Owens J. The Foundations of Grammar Amsterdam John Benjamins 1988 33 - 34 betlar.

¹⁰¹ Al-Farhodi, Al-Khalil ibn Ahmad. Kitab al-Ayn Qohira: Dār al-Ma'ārif 1960 12–15-betlar

¹⁰² Karimov, H. Sharq tilshunosligi tarixi. Toshkent: Universitet nashriyoti, 2012. 93–95-betlar

¹⁰³ Yo'ldoshev, M. Tilshunoslik nazariyasi va arab tili. Toshkent: Fan nashriyoti, 80–85-betlar

- Nahv — gap tuzilishi va i‘rob qoidalarini o‘rgandi.
- Sarf — so‘z yasaliishi va fe‘l shakllarini tahlil qildi.

Bu fanlar arab tilini ilmiy tadqiqot obyekti sifatida shakllantirdi.¹⁰⁴ Qur’oni Karim va hadis ilmi ehtiyoji, arab tilining ilmiy tizimga solinishi, avvalo, Qur’oni Karimning to‘g‘ri o‘qilishi va sharhlanishi ehtiyojidan kelib chiqqan. Qur’on oyatlaridagi i‘rob, talaffuz va lug‘aviy nozikliklarni to‘g‘ri tushunish uchun grammatik qoidalar ishlab chiqildi. Bu jarayon arab tilini faqat amaliy nutq vositasi emas, balki ilmiy tadqiqot obyekti sifatida ko‘rishga olib keldi.¹⁰⁵

Arab tilining ilmiy tadqiqotga kirib kelishi insoniyat ilmiy merosida alohida o‘rin tutadi. Qur’oni Karim va hadis ilmi ehtiyojidan kelib chiqqan grammatik izlanishlar Basra va Kufa maktablarining shakllanishiga sabab bo‘ldi. Bu maktablar o‘rtasidagi ilmiy bahslar arab tilining nazariy va amaliy jihatdan mukammal tizimga solinishiga zamin yaratdi. Ana shu jarayonning markazida buyuk grammatik olim – Sibaveyhi turadi.

Sibaveyhining “Al-Kitob” asari arab tilshunosligi tarixida ilk mukammal grammatik manba sifatida e’tirof etiladi. Asarda fonetika, morfologiya, sintaksis va semantika masalalari chuqur tahlil qilingan bo‘lib, arab tilining ilmiy tizimga solinishida hal qiluvchi rol o‘ynagan. Bu asar nafaqat arab tilining grammatik asoslarini belgilab berdi, balki keyingi asrlar tilshunosligiga ham yo‘l ochdi. Zamaxshariy, Ibn Jinniy kabi grammatiklar “Al-Kitob”dan ilhom olib, arab tilining nazariy va amaliy rivojiga hissa qo‘shdilar.

Hadis ilmi ham arab tilining ilmiy tizimga solinishiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Hadis matnlarining to‘g‘ri talaffuzi va ma’nosini anglash uchun arab tilining grammatik qoidalari chuqur o‘rganildi. Bu esa nahv va sarf fanlarining shakllanishiga zamin yaratdi.¹⁰⁶

Arab tilining ilmiy tadqiqotga kirib kelishi va Sibaveyhining faoliyati bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Tilshunoslik nazariyalari, CEFR

¹⁰⁴ Rasulov, A. Arab tilshunosligi asoslari. Toshkent: Yangi asr avlodi 102–110-betlar

¹⁰⁵ Qodirov, P. Arab tili grammatikasi tarixi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2005 47–49-betlar

¹⁰⁶ Rasulov, A. Arab tilshunosligi asoslari. Toshkent: Yangi asr avlodi 102–110-betlar

standartlari va zamonaviy tadqiqotlar bilan qiyoslanganda, “Al-Kitob” arab tilining ilmiy poydevori sifatida hanuzgacha dolzarbdir. Bu asar arab tilini faqat diniy matnlarni o‘rganish vositasi emas, balki ilmiy tadqiqot obyekti sifatida shakllantirdi. Shunday qilib, Sibaveyhining ilmiy merosi arab tilining rivojida o‘chmas iz qoldirdi. Uning “Al-Kitob” asari arab tilshunosligi tarixida ilmiy poydevor bo‘lib, tilni nazariy va amaliy jihatdan mukammal tizimga solib berdi. Bu asar arab tilining standartlashuvi, ilmiy tadqiqotga kirib kelishi va umumiy tilshunoslik nazariyalariga qo‘shgan hissasi bilan insoniyat ilmiy merosida beqiyos ahamiyatga ega.

Arab tilining ilmiy tizimga solinishi insoniyat ilmiy merosida o‘chmas iz qoldirgan jarayonlardan biridir. Qur’oni Karim va hadis ilmi ehtiyojidan kelib chiqqan grammatik izlanishlar arab tilini faqat amaliy nutq vositasi sifatida emas, balki ilmiy tadqiqot obyekti sifatida shakllantirdi. Bu jarayon VIII–IX asrlarda Basra va Kufa maktablari faoliyati orqali kengayib, arab tilshunosligining nazariy va amaliy asoslarini yaratdi. Basra maktabi nazariy yondashuvni, Kufa maktabi esa amaliy nutq va lahjalarga tayangan yondashuvni ilgari surdi. Ularning bahslari arab tilining ilmiy tizimga solinishida muhim rol o‘ynadi. Natijada nahv (sintaksis) va sarf (morfologiya) fanlari shakllanib, arab tilining grammatik tizimi mukammal darajada tartibga solindi. Bu fanlar arab tilini ilmiy asosda o‘rganish va standartlashtirishga xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qodirov, P. *Arab tili grammatikasi tarixi*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2005
2. Yo‘ldoshev, M. *Tilshunoslik nazariyasi va arab tili*. Toshkent: Fan nashriyoti,
3. Rasulov, A. *Arab tilshunosligi asoslari*. Toshkent: Yangi asr avlodi
4. Karimov, H. *Sharq tilshunosligi tarixi*. Toshkent: Universitet nashriyoti, 2012.
5. Raxmonov, A. (2025). MUTARRIZIYNING “RISALATUN FIN-NAHV” ASARIDA TIL O‘QITISH USULLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(20), 126-130.

6. Рахмонов, А. К. (2025). АБУЛФАТХ БУРҲОНИДДИН НОСИР МУТАРРИЗИЙ-ЎРТА АСР ШАРҚ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ ЁРҚИН НАМОЁНДАСИ. *Oriental Journal of Philology*, 5(3), 549-560.

7. MUTARRIZIYNING “RISOLATUN FIN NAHV” ASARI MO‘JAZ GRAMMATIK MANBA. (2025). *Barqaror Taraqqiyot Va Rivojlanish Tamoyillari*, 3(4), 85-88. <https://uzresearchers.com/index.php/BTRT/article/view/2528>

8. Jo‘rayeva, M. A. SCHOLARS WHO CONTRIBUTED TO THE DEVELOPMENT OF MEDICINE IN MEDIEVAL CENTRAL ASIA.

9. Fatilloev, M. (2025). YOQUT AL-HAMAVIY VA “MU’JAMU-L-UDABO” ASARINING DUNYO BO ‘YLAB O ‘RGANILISHI. *YANGI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI*, 1(3), 510-514.

10. QIZI, T. M. A. The Compatibility of Ogahis Literary Translation and the Originality of Jamis Artistic Creation. *JournalNX*, 6(12), 223-226.

11. Maxmuda, P. L. (2025). ARAB TILI MORFOLOGIYASIDA MUBOLAG‘A SIYG‘ALARI. *TA‘LIM, TARBIYA VA INNOVATSIYALAR JURNALI*, 2(4), 220-225.

12. Raxmonov, A. K. (2025). *Mutarriziyning “Risolatun fin nahv” asari mo‘jaz grammatik manba. Barqaror Taraqqiyot va Rivojlanish Tamoyillari*, 3(4), 85–88.

13. Raxmonov, A. K. (2025). *Nosir al-Mutarriziyning “Risalatun fin-nahw” asarida grammatik kategoriya talqini va uning o‘zbek tilshunosligidagi muqobillari. In Ilm-fan muammolari tadqiqotchilar talqinida* (pp. 136–139). Alfraganus University.

14. Jurayeva, N. (2023). Mumtoz she‘riyatda Bobur g‘azallarining poetik xususiyatlari. *Alfraganus*, (1 (1)), 30-34.

15. Jurayeva, N. G. (2022). O ‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGIDA BAYT POETIKASI TUSHUNCHASINING TUTGAN O ‘RNI VA TIPALOGIK ASOSLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(11), 729-733.